

Λογική και ιστορική διάσταση των μαρξιστικών θεωριών οικονομικής κρίσης: Κριτική προσέγγιση

Γιώργος Δουράκης*

Περίληψη

Στο άρθρο αυτό επιχειρείται μια κριτική προσέγγιση των τριών βασικών εκδοχών της μαρξιστικής θεωρίας των οικονομικών κρίσεων από μεθοδολογικής πλευράς και διατυπώνεται η άποψη ότι όλες τους πάσχουν από μια κοινή μεθοδολογική ανεπάρκεια: προσπαθούν να εντοπίσουν τη μια και μοναδική «εγγενή αντίφαση» που ευθύνεται για την αποσταθεροποίηση του οικονομικού συστήματος και να την αναγάγουν σε γενικό νόμο κίνησης της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Ωστόσο, δεν υπάρχει μία και μοναδική εγγενής αντίφαση ικανή να δημιουργεί συνθήκες οικονομικής κρίσης παντού και πάντοτε. Κάθε ευδιάκριτη ιστορική περίοδος καπιταλιστικής συσσώρευσης χαρακτηρίζεται από διαφορετική και ιδιαίτερη αντίφαση. Η κριτική αυτή δε σημαίνει ότι οι υπό εξέταση θεωρίες είναι λανθασμένες αυτές καθαυτές. Απλώς, είναι λανθασμένη η τάση τους να αναχθούν σε γενικές θεωρίες οικονομικής κρίσης καθολικής ισχύος, ικανές να ερμηνεύσουν όλες τις κρίσεις που γνώρισε ή θα γνωρίσει το καπιταλιστικό σύστημα.

1. Εισαγωγή

Μια από τις σημαντικότερες μεθοδολογικές καινοτομίες της μαρξιστικής θεωρίας υπήρξε η κατάδειξη της περιορισμένης ιστορικής εμβέλειας των οικονομικών νόμων. Οι νόμοι κίνησης της καπιταλιστικής κοινωνίας¹, αλλά και ο ίδιος ο καπιταλισμός, του οποίου την αναπαραγωγή ρυθμίζουν, δεν είναι φυσικοί και αιώνιοι, όπως διατείνεται η κυρίαρχη οικονομική επιστήμη από

---

* Διδάκτωρ Οικονομικών Επιστημών.

την εποχή των κλασικών. Αντίθετα, δρουν μέσα σε πεπερασμένα ιστορικά όρια. Αυτό σημαίνει ότι δεν υπάρχει κάποιος αφηρημένος ορθολογισμός που καθοδηγεί την ατομική και συλλογική συμπεριφορά διαμορφώνοντας «καθαρούς» και διαχρονικά αμετάβλητους μηχανισμούς αναπαραγωγής της κάθε κοινωνίας γενικά, ανεξαρτήτως τόπου και χρόνου, αλλά κάποιος ορθολογισμός ιστορικά προσδιορισμένος, που είναι συνάρτηση του κυρίαρχου κοινωνικοοικονομικού συστήματος. Ή, μάλλον, για να είμαστε ακριβέστεροι, ο οικονομικός ορθολογισμός και οι οικονομικοί νόμοι ως κινητήριοι μοχλοί κοινωνικής αναπαραγωγής είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα μόνο του καπιταλισμού και όχι των προηγούμενων ταξικών κοινωνιών. Στις τελευταίες, η απόσπαση της υπερεργασίας και του αντίστοιχου υπερπροϊόντος της υποτελούς τάξης από την κυρίαρχη, έπαιρνε κατά κύριο λόγο άμεσα πολιτική μορφή και περιθωριακά μόνο συντελούνταν με τη διαμεσολάβηση των αγοραίων μηχανισμών της εμπορευματικής παραγωγής.

Εν πάση περιπτώσει, κυρίαρχη ή περιθωριακή, η οικονομία και οι νόμοι της ενσωματώνουν εξ ορισμού το κοινωνικό στοιχείο. Δεν νοούνται αυθύπαρκτες οικονομικές σχέσεις με αφηρημένους οικονομικούς νόμους, άρα ούτε και «καθαρή» οικονομική θεωρία. Στην πραγματικότητα δεν υπάρχουν παρά μόνο ανταγωνιστικές κοινωνικές σχέσεις που παρουσιάζονται με οικονομική μορφή, επειδή με τον τρόπο αυτό εξασφαλίζεται καλύτερα η αναπαραγωγή τους, έστω και αν αυτό γίνεται συνήθως κατά τρόπο αντιφατικό, που συχνά οδηγεί στην αποσταθεροποίηση του οικονομικού συστήματος και στην εκδήλωση των οικονομικών κρίσεων.

Κατά συνέπεια, οι βασικοί κοινωνικοί θεσμοί, που κωδικοποιούν τις επικρατούσες σχέσεις παραγωγής και ανταλλαγής, δεν αποτελούν απλώς ένα κάποιο πλαίσιο μέσα στο οποίο εκτυλίσσεται η οικονομική δραστηριότητα και οι νόμοι που την διέπουν. Είναι αναπόσπαστο και οργανικό συστατικό στοιχείο των οικονομικών σχέσεων και των οικονομικών νόμων.

Αυτή όμως η συμβολή του μαρξισμού στο ζήτημα της μεθόδου, με την υπογράμμιση της σημασίας των ιστορικών μορφών στην οικονομική οργάνωση των κοινωνιών² και στους μηχανισμούς που ρυθμίζουν την αναπαραγωγή τους, αφορά αποκλειστικά και μόνο σε επίπεδο διαφορετικών τρόπων παραγωγής, χωρίς να επεκτείνεται στο εσωτερικό του καπιταλισμού και στις ιστορικές μεταμορφώσεις που αυτός υφίσταται.

Βασικός στόχος αυτού του άρθρου είναι η αποσαφήνιση των σχέσεων θεωρητικής δημιουργίας και ιστορικής κίνησης, με

σκοπό τη συγκρότηση ενός μεθοδολογικού άξονα βάσει του οποίου θα επιχειρηθεί μια κριτική προσέγγιση των υπαρχουσών μαρξιστικών θεωριών οικονομικής κρίσης (θεωρία ανερχόμενης οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου/πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους, υποκαταναλωτική θεωρία οικονομικής κρίσης, θεωρία σύνθλιψης των κερδών από τους μισθούς).

2. Θεωρητική δημιουργία και ιστορική κίνηση

Η βαθύτερη κριτική διερεύνηση του μεθοδολογικού πλαισίου της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας φέρνει αναπόφευκτα στο προσκήνιο το εξαιρετικά αμφιλεγόμενο θέμα των σχέσεων οικονομικής θεωρίας και οικονομικής ιστορίας. Κατά τη γνώμη μου, ο απόλυτος διαχωρισμός οικονομικής θεωρίας και οικονομικής ιστορίας με την παρεμβολή στεγανών μεταξύ τους είναι μια στάση αβάσιμη και μεθοδολογικά άγονη. Η αντιδιαστολή καθαρού τρόπου παραγωγής/κοινωνικού μετασχηματισμού, ιδεατού ή αμιγούς καπιταλισμού/πραγματικού ή ιστορικού καπιταλισμού, με το σκεπτικό ότι προφυλάσσει από τους κινδύνους μιας ενδεχομένης απόπειρας άμεσης εφαρμογής των θεωρητικών συμπερασμάτων στην πραγματική ιστορική κίνηση, αποτελεί προϊόν μιας στρεβλής αντίληψης σχετικά με το περιεχόμενο της οικονομικής θεωρίας και τον τρόπο συνάρθρωσής της με την οικονομική ιστορία. Αυτός ο μηχανιστικός και αυθαίρετος μεθοδολογικός διυλισμός³ είναι άμεσα υπεύθυνος μιας τάσης αναγωγισμού και απολυτοποίησης των οικονομικών νόμων, πέρα και πάνω από ιστορικές φάσεις και αντίστοιχες εμπειρικές συνθήκες της καπιταλιστικής ανάπτυξης, που χαρακτηρίζει τα θεωρητικά συστήματα του είδους.

Αναμφίβολα, η απαλοιφή των κοινωνικών αντιθέσεων από τη διαδικασία της θεωρητικής δημιουργίας, σ' οποιοδήποτε στάδιο και αν πραγματοποιείται, την καταδικάζει αναπόφευκτα σε ερμηνευτική ανεπάρκεια. Οι κοινωνικές σχέσεις και η ιστορική εξέλιξή τους είναι ένα στοιχείο που πρέπει να λαμβάνεται σοβαρά υπόψη από τα πρώτα κιόλας στάδια της θεωρητικής κατασκευής. Το ζήτημα αυτό είναι εξαιρετικά σοβαρό, καθώς η μεθοδολογική στάση που θα τηρήσει κανείς εν προκειμένω προκαθορίζει σε μεγάλο βαθμό και τον τρόπο αντιμετώπισης πολλών μεγάλων θεμάτων της πολιτικής οικονομίας, όπως αυτό των οικονομικών κρίσεων, που μας απασχολεί στο παρόν άρθρο.

Τίθεται επομένως το ερώτημα πώς μπορεί, στη διαδικασία της

γνώσης, να ξεπερασθεί η αντίθεση «θεωρητικό/πραγματικό», «λογικό/ιστορικό». Η απάντηση είναι ότι η υπέρβαση αυτή μπορεί και πρέπει να γίνεται μέσα από την ανάπτυξη της διαλεκτικής «αφηρημένο/συγκεκριμένο» στα πλαίσια της ίδιας της θεωρητικής πρακτικής (M. Aglietta, 1979, 15).

Η υλιστική θεωρία της γνώσης είναι εντελώς ξένη προς τη μέθοδο του αναγωγισμού, την εξήγηση δηλαδή του εξεταζόμενου φαινομένου με την αναγωγή του σε κάποιον εσωτερικό πυρήνα, σε κάποια αμετάβλητη ουσία, που στοιχειοθετεί έναν αφηρημένο γενικό νόμο, μια αφηρημένη γενική αρχή (K. Kosik, 1970, 22). Αντίθετα, αποτελεί μια διαλεκτική μέθοδο διανοητικής και εννοιολογικής αναπαραγωγής του πραγματικού (συγκεκριμένη ολότητα, δομημένο σύνολο σε συνεχή εξέλιξη), απαραίτητο στοιχείο της οποίας είναι ο μετασχηματισμός του αφηρημένου σε συγκεκριμένο (στο ίδιο, 25-27).

Κάθε θεωρητική προσπάθεια συμπεριλαμβάνει, σε μια πρώτη φάση, την αναλυτική αποδιάρθρωση του συγκεκριμένου (από το οποίο εκκινεί) και την αναγωγική κάθοδο στο αφηρημένο (E. Mandel, 1976, 12). Το αφηρημένο, από το οποίο ξεκινά η παραγωγή εννοιών, δε ταυτίζεται με το μη πραγματικό. Απλώς αποτελεί μια πραγματικότητα με λιγότερους και στοιχειοδέστερους προσδιορισμούς, στους οποίους όμως εμπεριέχονται και οι κοινωνικοί ανταγωνισμοί. Η επεξεργασία και τελειοποίηση των θεωρητικών εννοιών γίνεται με μίαν αντίστροφη επαγωγική και συνθετική κίνηση από το αφηρημένο προς το συγκεκριμένο⁴.

Επομένως, οι θεωρητικές έννοιες δεν έχουν χαρακτήρα στατικό και αμετάβλητο, αλλ' αντίθετα, ακολουθούν μια διαδικασία διαρκούς μετασχηματισμού και συγκεκριμενοποίησης (M. Aglietta, 1979, 15-16), που αποτελεί αντανάκλαση της κίνησης προς μια πραγματικότητα με όλο και περισσότερους και πολυπλοκότερους προσδιορισμούς. Αυτή η παλινδρομική κίνηση της σκέψης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, από τα μέρη στο όλο, από το απλό στο σύνθετο⁵, πέρα από τη λογική, έχει και μια ιστορική διάσταση.

Η ερμηνευτική πληρότητα και αξιοπιστία μιας οικονομικής θεωρίας κρίνεται από την ικανότητά της να αναπαράγει εννοιολογικά το οικονομικό φαινόμενο μέσω αυτής ακριβώς της διαλεκτικής κίνησης από το αφηρημένο προς το συγκεκριμένο, η οποία είναι εξ ορισμού μια διαλεκτική του πραγματικού. Επομένως, ασχέτως επιπέδου αφαίρεσης, πέρα από τον έλεγχο της λογικής συνέπειας, η θεωρία πρέπει να υπόκειται και σε αντίστοιχο εμπειρικό έλεγχο για να διαπιστώνεται ανά πάσα στιγμή αν παρα-

μένει ριζωμένη στην υλιστική βάση της, την οικονομική και ιστορική πραγματικότητα (M. Aglietta, 1979, 15-16, E. Mandel, 1976, 15-17). Μόνο υπ' αυτές τις προϋποθέσεις είναι βάσιμη η άποψη του Marx ότι «η πορεία της αφηρημένης σκέψης, που ανέρχεται από το απλό στο σύνθετο, ανταποκρίνεται στην πραγματική ιστορική διαδικασία» (K. Marx, 1973, 102)⁶.

Με άλλα λόγια, μόνο σε μια τέτοια περίπτωση είναι δυνατόν μια αλληλουχία εννοιών σε πορεία μετασχηματισμού και συγκεκριμενοποίησης να αναπαριστά στο μυαλό την πραγματική ιστορική κίνηση (M. Aglietta, 1979, 16). Μόνο με τον τρόπο αυτό η λογική γίνεται ιστορική και η ιστορία έλλογη (H. Lefebvre, 1969, 58). Διαφορετικά, αν το «θεωρητικό» ταυτίζεται με το «αφηρημένο» και το αφηρημένο με την καθαρή λογική και το μη πραγματικό, τότε η διαλεκτική ανάπτυξη των καθαρών μορφών δεν ισοδυναμεί με τη διαλεκτική της ιστορικής πραγματικότητας. Η θεωρία αυτού του είδους είναι ιδεαλιστική και μεταφυσική και τη χαρακτηρίζει ένας εξόφθαλμος φορμαλισμός: προβαίνει σε διατύπωση υποθέσεων, αποκάλυψη οικονομικών κανόνων και κατασκευή μοντέλων, απaráμιλλης ενδεχομένως τεχνικής και εσωτερικής συνέπειας από άποψη καθαρής λογικής, χωρίς καμιά όμως σχέση με τη συγκεκριμένη ιστορική εμπειρία. Επομένως, δεν είναι σε θέση να προβεί σε μια ικανοποιητική περιγραφή, κατανόηση, ερμηνεία και πρόβλεψη της εξέλιξης των φαινομένων που μελετά, για να μπορεί να διατυπώσει προτάσεις παρέμβασης και επωφελούς μετασχηματισμού της υφιστάμενης οικονομικής πραγματικότητας (E. Mandel, 1975, 13). Υπ' αυτή την έννοια, πράγματι υφίσταται σαφής διάκριση μεταξύ «θεωρίας» και «ιστορίας» και τυχόν προκρούστιος ακρωτηριασμός ή βίαιη αντιστοίχιση της πραγματικής κίνησης προς τη «θεωρητική» κίνηση εκφυλίζει την ιστορική διαλεκτική και την ανάγει σε καθαρά λογική διαδικασία (στο ίδιο, 15-17). Μια τέτοια αντίληψη για τη θεωρία και τη σχέση της με την ιστορία βρίσκεται στη βάση των καταστροφολογικών θέσεων νομοτελειακής κατάρρευσης του καπιταλισμού, που υιοθέτησαν όλοι σχεδόν οι μαρξιστές στις αρχές του αιώνα (P. Sweezy, 1975, 216-241)⁷.

Η υπέρβαση του ιδεαλιστικού δυϊσμού «γνωστικό αντικείμενο/πραγματικό αντικείμενο», «αμιγής (τουτέστιν ιδεατή) καπιταλιστική κοινωνία/υπαρκτός καπιταλισμός», στα πλαίσια του οποίου η θεωρία παραπέμπεται στα πρώτα σκέλη και η ιστορία στα δεύτερα, επιτυγχάνεται με την αποκατάσταση της ενότητας θεωρίας και ιστορικής εμπειρίας, που σε τελική ανάλυση οδηγεί στην ενοποίηση θεωρίας και πράξης (E. Mandel, 1975, 15-17). Η ιστορία

αποτελεί οργανικό μέρος και αναγκαία προϋπόθεση οποιασδήποτε αξιόπιστης οικονομικής θεωρίας, δεν είναι ένδειξη αδυναμίας διατύπωσης μιας τέτοιας θεωρίας. Οι νόμοι κίνησης του κεφαλαίου και οι έννοιες της οικονομικής θεωρίας πρέπει να περιέχουν ευθύς εξαρχής το στοιχείο των κοινωνικών ανταγωνισμών (H. Gintis-S. Bowles, 1981, M. Aglietta, 19979, 16) και συνεπώς είναι αναγκαίο να υπόκεινται σε συνεχή έλεγχο, επεξεργασία και τροποποίηση, υπό το πρίσμα των επικρατούντων κάθε φορά εμπειρικοϊστορικών δεδομένων. Οι ιδιαίτερες κοινωνικές συνθήκες που επικρατούν σε κάθε ιστορική περίοδο προσδιορίζουν τους «γενικούς» νόμους κίνησης της συσσώρευσης και αποτελούν ταυτόχρονα τις προϋποθέσεις ισχύος των νόμων αυτών (στο ίδιο, 15). Δεν υπάρχουν «γενικοί» και «αφηρημένοι» οικονομικοί κανόνες που ισχύουν ανεξάρτητα από συγκεκριμένες κοινωνικοϊστορικές συνθήκες. Το βασικό, κρίσιμο και συγχρόνως δύσκολο έργο του ερευνητή είναι η συστηματική μελέτη των μεταβαλλόμενων εμπειρικών συνθηκών, που τροποποιούν το περιεχόμενο των νόμων κίνησης του συστήματος και η ορθή ιστορική περιόδολόγηση. Μόνον υπ' αυτούς τους όρους και υπ' αυτές τις προϋποθέσεις μπορεί να γίνεται λόγος για εγγενείς «γενικούς» νόμους κίνησης της κεφαλαιακής συσσώρευσης και να επιχειρείται η συγγραφή της ιστορίας του καπιταλισμού ως συνάρτηση των νόμων αυτών.

3. Θεωρία της ανερχόμενης οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου/πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους (ΑΟΣΚ/ΠΤΠΚ)

Οι θεωρητικοί της ΑΟΣΚ/ΠΤΠΚ⁸ δίνουν έμφαση στο αμετάβλητο της σχέσης κεφαλαίου/εργασίας, δομικής σταθεράς που διαφοροποιεί τον καπιταλισμό από άλλα κοινωνικά συστήματα. Έκφραση της θεμελιώδους αυτής ανταγωνιστικής σχέσης είναι και ο νόμος της ΑΟΣΚ/ΠΤΠΚ. Πρόκειται για πρωταρχικής σημασίας νόμο της καπιταλιστικής συσσώρευσης, που αποτελεί νόμο κίνησης του κεφαλαίου-γενικά. Για το λόγο αυτό θεωρούν ότι βρίσκεται στη βάση όλων των οικονομικών κρίσεων (ανεξαρτήτως ιστορικής περιόδου), αντανakλώντας την ασυμβίβαστα ανταγωνιστική ταξική φύση του καπιταλισμού. Στα πλαίσια αυτού του συστήματος, ο νόμος της ΑΟΣΚ/ΠΤΠΚ κατέχει θέση οιονεί «φυσικού» και «αμετάβλητου» νόμου, υπό την έννοια ότι η δράση του

διαρκεί όσο διαρκεί και ο καπιταλισμός.⁹ Οι υποστηρικτές του διατείνονται ότι οι διαπιστούμενες διαχρονικές μεταμορφώσεις του καπιταλισμού δεν πηγάζουν από τη βασική σχέση κεφαλαίου/εργασίας, η οποία παραμένει αμετάβλητη, αλλά από τη μεταβολή των σχέσεων ανταλλαγής. Αυτό που αλλάζει είναι η δομή του ανταγωνισμού και η μορφή της αγοράς με την εμφάνιση των μονοπωλιακών οικονομικών μονάδων, χωρίς όμως καμιά επίπτωση στους νόμους κίνησης του καπιταλισμού, που αντλούν την ισχύ τους από τη σχέση κεφαλαίου/εργασίας¹⁰.

Με άλλα λόγια, σε όλες τις προσεγγίσεις του είδους, η ασταθής δυναμική του καπιταλισμού πηγάζει από το νόμο της ΑΟΣΚ/ΠΤΠΚ, που αποτελεί έκφραση των αμετάβλητων καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, ενώ οι ιστορικές μεταμορφώσεις του καπιταλισμού σχετίζονται με τις μεταβολές στην ανταγωνιστική σχέση μεταξύ κεφαλαίων. Γι' αυτό και η περιοδολόγηση του συστήματος δεν γίνεται με βάση τη σχέση κεφαλαίου/εργασίας, αφού αυτή παραμένει διαχρονικά αμετάβλητη, αλλά σύμφωνα με την εξέλιξη της δομής του αγοραίου ανταγωνισμού (εμπορευματική σχέση) (R. Boyer, 1986, 22). Έτσι, γίνεται λόγος για το στάδιο του μερκαντιλισμού ή της πρωταρχικής συσσώρευσης, το φιλελεύθερο ή ανταγωνιστικό στάδιο, που από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα παραχώρησε τη θέση του στο μονοπωλιακό (ιμπεριαλιστικό) στάδιο, υποδιαιρούμενο συνήθως σε φάση απλού μονοπωλίου και κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού.

Το κρίσιμο και καθοριστικό ερώτημα που μπορεί να τεθεί στους πρεσβευτές ενός εις το καπιταλιστικό διηνεκές νόμου της ΑΟΣΚ/ΠΤΠΚ είναι, πώς ένα σύστημα, η δυναμική του οποίου τροφοδοτείται από τόσο αντιφατικές και ανταγωνιστικές κοινωνικές σχέσεις –μεταξύ κεφαλαίου/εργασίας γενικά, αλλά και μεταξύ κεφαλαίων– είναι σε θέση να διαγράψει ιστορικά έναν τόσο μεγάλο κύκλο ζωής, εξασφαλίζοντας μάλιστα μεταπολεμικά, για μια περίπου τριακονταετία, έντονους και σχετικά αδιατάρακτους ρυθμούς ανάπτυξης (στο ίδιο).

Η συνήθης απάντηση δίνει έμφαση στο ρόλο των «αντισταθμιστικών δυνάμεων», που ιδίως μεταπολεμικά εμπλουτίστηκαν με την αποτελεσματική ρυθμιστική παρέμβαση του κράτους, που είχε ως στόχο την ομαλή απαξίωση μέρους του υπερσυσσωρευόμενου κεφαλαίου¹¹. Μια τέτοια θεωρητική όμως στάση, που συνίσταται στην επιλεκτική προσφυγή, είτε στις «αντισταθμιστικές δυνάμεις» για την ερμηνεία των περιόδων της καπιταλιστικής ανάπτυξης ανεξαρτήτως έντασης και διάρκειας, είτε στον ίδιο το «νόμο της πτωτικής τάσης» για την ερμηνεία των οικονο-

μικών κρίσεων, καθίσταται εξαιρετικά προβληματική. Πράγματι, με τον τρόπο αυτό μπορεί να εξηγηθεί οποιαδήποτε ιστορική περίοδος της καπιταλιστικής συσσώρευσης, επειδή ο «νόμος» δεν υπόκειται σε οποιαδήποτε κριτήρια εμπειρικού ελέγχου (R. Boyer, 1986).

Αλλά και οι κριτικές που προτείνουν απόρριψη του νόμου της ΑΟΣΚ/ΠΤΠΚ είναι εξίσου ανεπαρκείς, διότι στην ουσία ασπάζονται σιωπηρά την ίδια μεθοδολογική παραδοχή. Πράγματι, όλες οι προσπάθειες να καταδειχθεί ότι είναι αδύνατο να υπάρξει ΠΤΠΚ στηρίζονται μεταξύ άλλων στην κρίσιμη υπόθεση της σταθερότητας του πραγματικού μισθού¹². Από τη σκοπιά της καθαρής λογικής, ο προσωρινός παραμερισμός οποιουδήποτε παράγοντα που επηρεάζει το ποσοστό κέρδους (άρα και της διανεμητικής ταξικής πάλης) και η διατύπωση μιας τέτοιας υπόθεσης, γίνεται αποδεκτός ως μέρος μιας θεμιτής αφαιρετικής διαδικασίας που αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα οποιασδήποτε θεωρητικής κατασκευής. Από τη σκοπιά, όμως, της υλιστικής διαλεκτικής, μια τέτοια υπόθεση και ένας τέτοιος παραμερισμός πρέπει να θεωρούνται ανεπίτρεπτα. Η διανεμητική ταξική πάλη αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο του νόμου της ΠΤΠΚ (A. Lipietz, 1980) και δεν μπορεί κανείς να την απομονώνει και να την καθιστά *ceteris paribus* για να μελετήσει την εξέλιξη άλλων προσδιοριστικών παραγόντων, όπως η ΑΟΣΚ (A. Lipietz, 1982, A. Lipietz, 1986). Αυτό σημαίνει ότι στην πραγματικότητα ποσοστό υπεραξίας και ΑΟΣΚ είναι άρρηκτα συνδεδεμένα. Με άλλα λόγια, το περιεχόμενο του νόμου της ΑΟΣΚ/ΠΤΠΚ συμπεριλαμβάνει απαραίτητως και τη διατύπωση μιας υπόθεσης σχετικά με τη διαμόρφωση του πραγματικού μισθού κάτω από το πρίσμα των εμπειρικών δεδομένων της συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου του καπιταλισμού στην οποία αναφέρεται η έρευνα. Και μια βάσιμη τέτοια υπόθεση, τουλάχιστον για τη μεταπολεμική περίοδο, θα μπορούσε να είναι η σταθερότητα της αξίας της εργασιακής δύναμης και του ποσοστού υπεραξίας, δεδομένου ότι ο πραγματικός μισθός ανέρχεται με ρυθμό περίπου ίσο με το ρυθμό αύξησης της παραγωγικότητας (A. Lipietz, 1980). Σε μια τέτοια περίπτωση, αν υποθεθεί ότι στην πορεία της συσσώρευσης η ΑΟΣΚ αυξάνεται, τότε αναπόφευκτα προκαλείται το φαινόμενο της ΠΤΠΚ (A. Lipietz, 1982).

Από τις εμπειρικές μελέτες που έχουν γίνει πρόσφατα, δύο είναι αυτές που θεμελιώνουν την μεθοδολογική άποψη που διατυπώνουμε. Η πρώτη έρευνα είναι του J. Chung (J. Chung, 1981) και αναφέρεται στα εμπειρικά δεδομένα της αμερικανικής οικονομίας της περιόδου 1929-1978. Το συμπέρασμα στο οποίο κατα-

λήγει είναι ότι μεταπολεμικά το μέσο ποσοστό κέρδους παρουσιάζει μια μακροχρόνια πτωτική τάση, η οποία δεν οφείλεται στη σύνθλιψη των κερδών από τους μισθούς (δεδομένου μάλιστα ότι το ποσοστό υπεραξίας παρουσίασε μian ανεπαίσθητη μέση ετήσια άνοδο), αλλά στην ΑΟΣΚ, που αποτελεί την καθοριστικής σημασίας ανεξάρτητη μεταβλητή. Η δεύτερη έρευνα έγινε από τον A. Reati (A. Reati, 1986) και αφορά στη βρετανική οικονομία της περιόδου 1959-1981. Το γενικό πόρισμα και αυτής της εμπειρικής μελέτης είναι παρόμοιο: η ΠΤΠΚ που διαπιστώνεται κατά την μεταπολεμική περίοδο οφείλεται κατά κύριο λόγο στην ΑΟΣΚ, που αντανakλάται στην επιβάρυνση της κεφαλαιουχικής βάσης της βρετανικής βιομηχανίας και τη συνακόλουθη μείωση της οριακής αποδοτικότητας του χρησιμοποιούμενου κεφαλαιουχικού εξοπλισμού. Κοινή διαπίστωση και των δύο αυτών εμπειρικών μελετών είναι ότι η αυξητική τάση της ΑΟΣΚ στη μακροχρόνια περίοδο δεν αποτελεί μian αναπόφευκτη εξέλιξη, αλλά μia απλή δυνατότητα, ένα απλό ενδεχόμενο¹³.

Κατά συνέπεια, διαπιστώνουμε ότι η ενσωμάτωση των κοινωνικών ανταγωνισμών στο εσωτερικό της θεωρητικής κατασκευής, που σε τελική ανάλυση αποτελεί ενδογενοποίηση της ίδιας της ιστορικής κίνησης, καθιστά εν τέλει αβάσιμες τις κριτικές που απορρίπτουν το ενδεχόμενο της ΑΟΣΚ/ΠΤΠΚ, αλλά συγχρόνως μεταβάλλει ολοσχερώς την έννοια και το περιεχόμενο του νόμου αυτού. Δεν πρόκειται για «παντοτινό» νόμο της καπιταλιστικής συσσώρευσης, αλλά για νόμο που είναι δυνατόν να λειτουργεί στα πλαίσια συγκεκριμένων και ευδιάκριτων ιστορικών περιόδων του καπιταλισμού («καθεστώτων συσσώρευσης»).

4. Υποκαταναλωτική θεωρία των οικονομικών κρίσεων

Μια δεύτερη και ριζικά διαφορετική προσέγγιση του φαινομένου των οικονομικών κρίσεων και της μακροχρόνιας οικονομικής δυναμικής προέρχεται από την αμερικανική σχολή του «μονοπωλιακού κεφαλαίου» ή του «υποκαταναλωτικού μαρξισμού»¹⁴. Στην περίπτωση αυτή εκτιμάται ότι η μεταμόρφωση της δομής του ανταγωνισμού, με την εμφάνιση της γιγάντιας επιχείρησης στις αρχές του εικοστού αιώνα, επιδρά άμεσα και μεταβάλλει τους ίδιους τους νόμους κίνησης του καπιταλισμού.

Εκτός από το νόμο της αξίας, που δεν αποτελεί πια τον κύριο μηχανισμό διαμόρφωσης των τιμών και κατανομής της οικονομι-

κών πόρων, παύει πλέον, σύμφωνα με όσα διατείνονται οι υποκαταναλωτές, να ισχύει και ο νόμος της ΑΟΣΚ/ΠΤΠΚ, που αντικαθίσταται από το νόμο της ανοδικής τάσης του δυνητικού ποσοστού κέρδους. Πράγματι, οι μονοπωλιακές τιμές, πέρα από μηχανισμό αναδιανομής της κοινωνικής υπεραξίας από τα μη μονοπωλιακά προς τα μονοπωλιακά κεφάλαια, συνιστούν και μηχανισμό αφάιμαξης των μισθών και διόγκωσης της κοινωνικής υπεραξίας. Η διεύρυνση της μάζας της υπεραξίας σε συνδυασμό με τη μείωση της αξίας των αγαθών του μισθού, λόγω βελτίωσης της τεχνολογίας και της παραγωγικότητας, ωθεί αναπόφευκτα προς τα πάνω το ποσοστό υπεραξίας ή εκμετάλλευσης.

Παράλληλα, θεωρείται ότι στο εξής η ΑΟΣΚ σταθεροποιείται ή παρουσιάζει καθοδική τάση, επειδή οι τεχνολογικές αλλαγές, συντελούμενες στις συνθήκες γενικευμένης εκμηχάνισης του μονοπωλιακού καπιταλισμού, καταλήγουν περισσότερο να εξοικονομούν σταθερό κεφάλαιο παρά εργασία. Επομένως, το δυνητικό ποσοστό κέρδους εμφανίζει μια έντονα ανοδική τάση. Παρόλ' αυτά, το δυνητικό ποσοστό δεν μετουσιώνεται και σε πραγματικό, επειδή στη νέα αυτή ιστορική φάση του μονοπωλιακού καπιταλισμού αναπτύσσεται και τείνει να επικρατήσει η υποκαταναλωτική αντίφαση: οι παραγωγικές ικανότητες του συστήματος προχωρούν με ταχύτερο ρυθμό από τις αντίστοιχες καταναλωτικές δυνατότητες, με αποτέλεσμα να είναι αδύνατη η πραγματοποίηση (πώληση, απορρόφηση) του κοινωνικού προϊόντος σε τιμές (ανα) παραγωγής.

Αυτό που πρέπει να συγκρατήσει κανείς ως ουσιαστική θετική συμβολή του υποκαταναλωτικού θεωρητικού υποδείγματος των οικονομικών κρίσεων είναι η επισήμανση ότι η ιστορική εμπέλεια των οικονομικών νόμων είναι σχετικά περιορισμένη ακόμη και στο εσωτερικό αυτού του ίδιου του καπιταλισμού. Το γεγονός αυτό αποτελεί αποφασιστική και ευπρόσδεκτη μεθοδολογική ρήξη με την ορθόδοξη προσέγγιση του νόμου της ΑΟΣΚ/ΠΤΠΚ ως νόμου κίνησης του κεφαλαίου-γενικά. Μαζί δε με την άποψη ότι η κυρίαρχη αντίφαση (και άρα η πρωταρχική αιτία της κρίσης) είναι δυνατό να αναπτύσσεται και στο χώρο πραγματοποίησης της υπεραξίας και όχι μόνο στο χώρο παραγωγής της υπεραξίας, συνιστούν τη διπλή καινοτομία και τη συμβολή της σχολής του υποκαταναλωτικού μαρξισμού στη θεωρία της μακροχρόνιας οικονομικής δυναμικής.

Δυστυχώς, όμως, και η νέα αυτή μεθοδολογική προσέγγιση χαρακτηρίζεται από εξίσου σημαντικές αδυναμίες: ενώ ορθά συλλαμβάνει την ανάγκη κατάδειξης της κοινωνικοϊστορικής

σχετικότητας των οικονομικών νόμων του καπιταλισμού, συμπεραίνει αυθαίρετα ότι τα νέα εμπειρικά δεδομένα του μονοπωλιακού καπιταλισμού του εικοστού αιώνα επιβάλλουν την οριστική και αμετάκλητη αντικατάσταση του νόμου της ΑΟΣΚ/ΠΤΠΚ από το νόμο της αύξουσας τάσης του ποσοστού υπεραξίας και του δυνητικού ποσοστού κέρδους, που αποτελεί την άλλη όψη της υποκαταναλωτικής αντίφασης, ένα είδος νόμου κίνησης του «μονοπωλιακού καπιταλισμού-γενικά». Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση ενός εξαιρετικά άκαμπτου και μονόπλευρου εννοιολογικού πλαισίου, που αδυνατεί να συλλάβει τη διϊστορική πολυμορφία της καπιταλιστικής ανάπτυξης και κρίσης. Έτσι οδηγούμαστε αναπόφευκτα στην υποκαταναλωτική ερμηνεία και των δύο μεγάλων οικονομικών κρίσεων του καπιταλισμού του 20ού αιώνα (της δεκαετίας του '30 και της δεκαετίας του '70), οι οποίες ερμηνεύονται με πανομοιότυπο τρόπο¹⁵. Τόσο η μία, όσο και η άλλη, προήλθαν από την έξαρση της υποκαταναλωτικής αντίφασης μετά την εξάντληση της δράσης των κατά καιρούς «αντισταθμιστικών δυνάμεων» και την επάνοδο της φυσικής ροπής του συστήματος προς τη στασιμότητα και την ύφεση (H. Magdoff-P. Sweezy, 1982).

Φυσικά, το ερώτημα το σχετικό με την ακριβή θεωρητική υπόσταση του νόμου της υποκαταναλωτικής τάσης τίθεται και εδώ με τον ίδιο ακριβώς τρόπο: πώς μπορεί να γίνεται λόγος για νόμο τη στιγμή που οι υποτιθέμενες «αντισταθμιστικές δυνάμεις» εξασφαλίζουν μια σχετικά ομαλή και έντονη οικονομική ανάπτυξη για μια περίοδο εικοσιπέντε και πλέον χρόνων;

5. Θεωρίες «αφαίμαξης των κερδών»

Το θεωρητικό υπόδειγμα της «αφαίμαξης των κερδών»¹⁶, είναι σύνθετο: το μεθοδολογικό του υπόβαθρο διαφέρει ουσιωδώς, ανάλογα με το αν πρόκειται για την ιαπωνική ή την αγγλοσαξονική θεωρητική εκδοχή (Γ. Δουράκης, 1986)¹⁷.

Οι μεθοδολογικές αντιλήψεις της ιαπωνικής σχολής του Κοζο Υπο εντάσσονται στο προαναφερθέν ορθόδοξο πλαίσιο των αμετάβλητων νόμων κίνησης του «καπιταλισμού-γενικά», με τη διαφορά ότι ο νόμος της ΑΟΣΚ, του οποίου η δράση νοείται μόνο στη μακροχρόνια περίοδο, θεωρείται παράγωγος νόμος, που ενεργοποιείται μετά από κάθε θετική για τους μισθούς και αρνητική για τα κέρδη εξέλιξη της διανομής του εισοδήματος στην πορεία της καπιταλιστικής συσσώρευσης (*supra*), που συνεπάγε-

ται μείωση του ποσοστού υπεραξίας. Και δεδομένου ότι κατά τον Ιάπωνα συγγραφέα οι κλασσικές κρίσεις του δεκαετούς οικονομικού κύκλου οφείλονται στην επιτάχυνση των μισθολογικών αυξήσεων, λόγω έλλειψης εργατικού δυναμικού, βγαίνει αβίαστα το συμπέρασμα ότι πρωταρχικό πρόβλημα για την ομαλή εξέλιξη της καπιταλιστικής συσσώρευσης είναι η έμφυτη τάση εξάντλησης της εργασιακής δύναμης σε εμπορευματική μορφή. Αυτός ο αμετάβλητος και «αιώνιος» νόμος του κεφαλαίου-γενικά προκαλεί, σε τελική ανάλυση, την πτώση του ποσοστού κέρδους και τις οικονομικές κρίσεις του καπιταλισμού, ανεξαρτήτως ιστορικής φάσης.

Βέβαια, η προσέγγιση του Κοζο Υπο καινοτομεί από μεθοδολογική άποψη, αφού προτείνει τρία διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης, που είναι δυνατόν να αναχθούν τελικά σε δύο, ευδιάκριτα μεταξύ τους, επίπεδα: αφενός τη θεωρία βασικών αρχών και αφετέρου τη θεωρία σταδίων και τη συγκεκριμένη εμπειρικοστατιστική ανάλυση.

Στο επίπεδο της θεωρίας βασικών αρχών διατυπώνονται οι οικονομικοί νόμοι κίνησης μιας καθαρά καπιταλιστικής κοινωνίας, χωρίς οποιαδήποτε παρέμβαση της ταξικής πάλης. Πρόκειται για μια ιδεατή και μη ιστορική μορφή κοινωνίας, όπου όλες οι αξίες χρήσης παρουσιάζονται ως εμπορεύματα, με αποτέλεσμα οι οικονομικές σχέσεις να παίζουν καθοριστικό ρόλο, όντας κατά βάση ικανές να θέτουν σε λειτουργία και να αναπαράγουν το σύστημα χωρίς να χρειάζονται τη συνδρομή οποιωνδήποτε περιστασιακών εξωοικονομικών παραγόντων. Από την άποψη αυτή ο «καθαρός» καπιταλισμός αποτελεί το μόνο αυτοτελές θεωρητικό σύστημα και η αποκάλυψη των βασικών νόμων κίνησής του αναδεικνύεται σε πρωταρχικό καθήκον της πολιτικής οικονομίας, γεγονός που της προσδίδει άλλωστε και το χαρακτήρα αληθινής επιστήμης, με ικανότητες διατύπωσης θεωριών που περιέχουν το στοιχείο της ερμηνείας και όχι μόνο το στοιχείο της απλής περιγραφής.

Ο ιστορικός καπιταλισμός, όμως, ποτέ δεν έφτασε, αλλά ούτε και τείνει προς μια τόσο αμιγή μορφή, λόγω της επιβίωσης προ-καπιταλιστικών τρόπων παραγωγής, της συγκεντρωποίησης του κεφαλαίου και του κρατικού παρεμβατισμού. Είναι, επομένως, αναγκαίο να προσφύγουμε στο επίπεδο της θεωρίας σταδίων της καπιταλιστικής ανάπτυξης (μερκαντιλισμό, φιλελεύθερο και ιμπεριαλιστικό), αλλά και στο επίπεδο της συγκεκριμένης εμπειρικής ανάλυσης –που αποτελεί και τον τελικό στόχο της πολιτικής οικονομίας– για να μελετηθούν οι αποκλίσεις από τις διατυπωθεί-

σες στο πρώτο επίπεδο βασικές θεωρητικές αρχές. Όποιες και αν είναι, όμως, αυτές οι αποκλίσεις, κατά τον Ιάπωνα θεωρητικό, οι οικονομικές κρίσεις προκύπτουν πάντοτε (σ' οποιαδήποτε ιστορική φάση του καπιταλισμού) από τη θεμελιώδη αντίφαση που διατυπώθηκε σε επίπεδο θεωρίας βασικών αρχών: την τάση αφαίμαξης των κερδών από τους μισθούς, λόγω αύξησης της ζήτησης εργασιακής δύναμης με ρυθμό που υπερκαλύπτει την υπάρχουσα προσφορά.

Και στην περίπτωση, όμως, της ιαπωνικής εκδοχής, η λογική παραμένει το ίδιο ορθόδοξη: οι «σταδιακές» μεταμορφώσεις του καπιταλισμού σχετίζονται μόνο με τις αλλαγές στη δομή του ανταγωνισμού και στη μορφή και το εύρος των κρατικών παρεμβάσεων και δεν αφορούν τη βασική σχέση κεφαλαίου/εργασίας, που παραμένει αμετάβλητη. Γι' αυτό και νόμος κίνησης της καπιταλιστικής συσσώρευσης σε μακροχρόνια κλίμακα παραμένει πάντα ο νόμος της ΠΤΠΚ, ενώ σε βραχυπρόθεσμη και μεσοπρόθεσμη κλίμακα κυριαρχεί η τάση εξάντλησης του εργατικού δυναμικού και αφαίμαξης των κερδών από τους μισθούς. Κατά τον ίδιο, επίσης «ορθόδοξο», τρόπο απορρίπτεται η υποκαταναλωτική θέση της μετατόπισης, κατά τη φάση του μονοπωλιακού καπιταλισμού, της βασικής αντίφασης και του νόμου κίνησης του συστήματος από το χώρο παραγωγής στο χώρο πραγματοποίησης της υπεραξίας: κατά τον Υο, η ανεπαρκής πραγματοποίηση του κοινωνικού προϊόντος δεν μπορεί ποτέ να είναι αιτία των οικονομικών κρίσεων. Απλώς, αποτελεί τη μορφή με την οποία εκδηλώνονται όλες οι οικονομικές κρίσεις, που είναι πάντοτε κρίσεις παραγωγής υπεραξίας (κρίσεις υπερσυσώρευσης κεφαλαίου σε σχέση με το διαθέσιμο εργατικό δυναμικό σε εμπορευματική μορφή).

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι ο ιδιαίτερος τρόπος με τον οποίο ο Κοζο Υο οριοθετεί τον χώρο της θεωρίας σε αντιπαράθεση με τον χώρο της ιστορίας έχει καταλυτική επίδραση και σφραγίζει ανεξίτηλα το σύνολο της θεωρητικής κατασκευής. Οι οικονομικοί νόμοι διατυπώνονται σε επίπεδο θεωρίας βασικών αρχών και συνθέτουν το πεδίο της αμιγούς θεωρίας, το πεδίο της καθαρής διαλεκτικής, που είναι και πεδίο της αντικειμενικής αναγκαιότητας, σε αντίθεση με την ιστορία, που χαρακτηρίζεται ως πεδίο του συμπτωματικού, της υποκειμενικής δράσης των ανθρώπων και των κοινωνικών συγκρούσεων (R. Albritton, 1984).

Στο χώρο της καθαρής θεωρίας του κεφαλαίου οι κοινωνικές σχέσεις αποπροσωποποιούνται από τα υποκείμενα της οικονομικής δραστηριότητας. Τα ιστορικά υποκείμενα αποτελούν προσωποποιήσεις αφηρημένων οικονομικών κατηγοριών και υποτάσ-

σονται πλήρως στις απρόσωπες δομές και στις αυτόνομες κινήσεις του κεφαλαίου-πράγματος. Με τον ολοκληρωτικό παραμερισμό των κοινωνικών ανταγωνισμών διαμορφώνονται γενικοί νόμοι και καθολικές αρχές, προϊόντα μιας καθαρής διαλεκτικής, που μετατρέπουν τον χώρο της θεωρίας σε βασιλείο της αναγκαιότητας και των απόλυτων προσδιορισμών (στο ίδιο, καθώς και P. Bell, 1977). «Θεωρία» (καθαρή λογική) εναντίον ιστορίας, «θεωρία» εναντίον πραγματικότητας, οικονομικοί νόμοι εναντίον κοινωνικών ανταγωνισμών. Δεν υπάρχει σημείο τομής ανάμεσα στα δύο σαφώς διακεκριμένα πεδία, η ρήξη εμφανίζεται απόλυτη. Η εκρίζωση των κοινωνικών αντιθέσεων από το περιεχόμενο της θεωρίας και η αναγωγή της σ' ένα σώμα αφηρημένων εννοιών και νόμων με αποκλειστικά λογικούς προσδιορισμούς συμβιβάζεται πλήρως με τις μεθοδολογικές παραδοχές οποιασδήποτε (συμβατικής ή μη) γενικής οικονομικής θεωρίας (M. Aglietta, 1979, 13-14, P. Bell, 1977).

Παρά τις συχνές περί του αντιθέτου διαβεβαιώσεις, η θεωρητική δημιουργία περιορίζεται συνήθως και κατά το μεγαλύτερο μέρος της στη διατύπωση γενικών οικονομικών αρχών και νόμων μιας αμιγώς καπιταλιστικής κοινωνίας – μορφής ιδεατής και ανύπαρκτης. Πρόκειται για ένα είδος σχολαστικής θεωρητικολογίας με κύριο χαρακτηριστικό την επεξεργασία πληθώρας εννοιολογικών εργαλείων για την θεωρητική αντιμετώπιση του αμιγούς καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής¹⁸ και, παράλληλα, την ανεπάρκεια αντίστοιχων εργαλείων κατάλληλων για τη διερεύνηση της ιστορικά συγκεκριμένης οικονομικής πραγματικότητας. Αυτή η υπερβολική και ως ένα βαθμό περιττή θεωρητικολογία κρατά κατά κανόνα δέσμιο τον ερευνητή, αν και όταν επιχειρεί το πέραςμα στη συγκεκριμένη «εμπειρική ανάλυση». Τις περισσότερες φορές, η αδύναμη μεθοδολογική θωράκιση απέναντι στη συγκεκριμένη πραγματική κατάσταση που προσπαθεί να μελετήσει τον οδηγεί εκ του ασφαλούς στην καταχρηστική μεταφορά των διατυπωθέντων καθαρών νόμων κίνησης και στη χρησιμοποίηση των επινοηθέντων καθαρών μεθοδολογικών εργαλείων, τροποποιημένων, βέβαια, λόγω εισαγωγής στο θεωρητικό αυτό επίπεδο του «εξωγενούς» παράγοντα της ταξικής πάλης.

Αυτό ακριβώς συμβαίνει και στην περίπτωση της θεωρίας οικονομικής κρίσης του Κοζο Υπο. Σύμφωνα με τη μεθοδολογική διάκριση των τριών επιπέδων ανάλυσης, θα έπρεπε πριν προταθεί η υπόθεση της ανόδου των μισθών και της αφαίμαξης των κερδών για την ερμηνεία των δύο μεγάλων κρίσεων του εικοστού αιώνα, να ελεγχθεί η συνέπεια του νόμου συσσώρευσης που έχει

διατυπωθεί σε επίπεδο αμιγούς καπιταλιστικής κοινωνίας, στη βάση των αντίστοιχων κοινωνικοϊστορικών εμπειρικών δεδομένων. Αλλά στο σημείο αυτό, είναι πανθομολογούμενη διαπίστωση ότι ο καπιταλισμός του εικοστού αιώνα, και ιδιαίτερα ο μεταπολεμικός «καπιταλισμός σχετικής υπεραξίας», προώθησε ταχύτατα τις παραγωγικές δυνάμεις και κοινωνικοποίησε την εργασία. Είναι επίσης κοινός τόπος ότι η κοινωνικοποίηση αυτή πραγματοποιήθηκε με την αύξουσα εκμηχάνιση και τη ριζική αναδιοργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας, που απλοποίησε σε εξαιρετικό βαθμό την εργασία και επέτρεψε με τον τρόπο αυτό την ενσωμάτωση και συμμετοχή μεγάλων μαζών στην κοινωνική παραγωγή (H. Braverman, 1974, B. Coriat, 1979, R. Goodwin, 1986, 19-20). Θα μπορούσε, βέβαια, να αντιτάξει κανείς ότι η δημιουργία του σχετικού αυτού υπερπληθυσμού δεν λαμβάνει χώρα στον καπιταλιστικό τομέα, αλλά αφορά στην παραγωγική ενσωμάτωση πληθυσμών μη καπιταλιστικής προέλευσης (μετανάστες, αγρότες, γυναίκες) (M. Itoh, κεφ. 4, 108). Στο συγκεκριμένο όμως επίπεδο ανάλυσης αυτό δεν έχει καμιά σημασία, επειδή το μόνο που μας ενδιαφέρει είναι αν, ασχέτως συγκεκριμένης αιτίας, τα νέα εμπειρικά και ιστορικά δεδομένα στο σύνολό τους επαληθεύουν, τροποποιούν ή απορρίπτουν το νόμο του αμιγούς καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Συνεπώς, ακόμη και αν ήταν σωστός σε επίπεδο καθαρού καπιταλισμού, ο νόμος συσσώρευσης του Κοζο Υπο θα έπρεπε οπωσδήποτε να απορριφθεί σε επίπεδο συγκεκριμένης ιστορικής ανάλυσης του μονοπωλιακού καπιταλισμού.

Όμως, ο Makoto Itoh, που αναλαμβάνει να εξηγήσει τη σημερινή δομική κρίση, όπως και την κρίση του '30, στη βάση της θεωρίας του δασκάλου του Κοζο Υπο συμπεραίνει ότι πρόκειται για κρίση υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου σε σχέση με τη διαθέσιμη ποσότητα εμπορευματοποιημένης εργασιακής δύναμης, καθώς επίσης και σε σχέση με την προσφορά πρώτων υλών από τις χώρες της περιφέρειας (στο ίδιο, 144-149, 158-160, M. Itoh, 1984). Αυτό σημαίνει ότι στην πράξη συγχέει τα επίπεδα ανάλυσης είτε από δική του υπαιτιότητα είτε, όπως εμείς υποστηρίζουμε, λόγω της φύσης του δισδιάστατου μεθοδολογικού πλαισίου που υιοθετεί. Με τον τρόπο αυτό ένας λανθασμένος νόμος συσσώρευσης οδηγεί σε μια λανθασμένη ερμηνεία της οικονομικής κρίσης, που επιπροσθέτως τείνει να καταστεί και γενική θεωρία οικονομικής κρίσης, ανεξάρτητα από συγκεκριμένες κοινωνικοϊστορικές συνθήκες, τάση βέβαια μεθοδολογικά ανεπίτρεπτη.

Εκείνο, όμως, που σίγουρα αποτελεί αναλυτική αυθαιρεσία του Makoto Itoh είναι η ατυχή μεταφορά του (λανθασμένου, άλ-

λωστε) νόμου εξάντλησης του εφεδρικού στρατού των ανέργων του Kozo Uno (Γ. Δουράκης, 1986) από το βραχυχρόνιο πλαίσιο του δεκαετούς οικονομικού κύκλου στο επίπεδο της σημερινής μακροχρόνιας ύφεσης. Η υπόθεση της αφαιμάξης των κερδών μέσω μείωσης του εφεδρικού στρατού και συνακόλουθης αύξησης των μισθών θα μπορούσε να διεκδικήσει ερμηνευτικό κύρος μόνο στην περίπτωση του κλασικού οικονομικού κύκλου. Πράγματι, οι εμπειρικές παρατηρήσεις δείχνουν ότι η ανεργία αυξάνεται κατά την καθοδική φάση του κύκλου και μειώνεται κατά την ανοδική φάση, δηλαδή ο εφεδρικός στρατός των ανέργων υφίσταται περιοδικές διακυμάνσεις. Σε μακροχρόνια κλίμακα, όμως, παύει να ισχύει ο ρυθμιστικός μηχανισμός της κυκλικής αυξομείωσης των αποθεμάτων εργατικού δυναμικού (T. Weisskopf, 1979). Στα πλαίσια των μακροχρόνιων διακυμάνσεων της οικονομικής δραστηριότητας ενεργοποιείται αναπόφευκτα ο μηχανισμός σχετικής υπεραξίας με κύριο χαρακτηριστικό τον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό, που δημιουργεί σχετικό υπερπληθυσμό. Όπως τονίζει και ο ίδιος ο Kozo Uno, «μακροχρονίως το κεφάλαιο μπορεί να αναχαιτίσει αυτή την άνοδο των μισθών αυξάνοντας την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου, δηλαδή σχηματίζοντας σχετικό υπερπληθυσμό...» (Κ. Uno, 1980, 88, παρ. 84).

Το επιχείρημα της αφαιμάξης των κερδών για την ερμηνεία της παρούσας παρατεταμένης ύφεσης απαιτεί προσφυγή στη συνδικαλιστική ενδυνάμωση των εργαζομένων, δηλαδή στην ταξική πάλη, για να στοιχειοθετηθεί η υποτιθέμενη άνοδος των μισθών εις βάρος των κερδών. Όμως, η προσέγγιση του Makoto Itoh (και γενικά της σχολής του Kozo Uno) συγκεντρώνει την προσοχή της στην εσωτερική λογική και στην εγγενή και αυτόνομη δυναμική του συστήματος συσσώρευσης. Η ταξική ισχυροποίηση και οι μισθολογικές κατακτήσεις αποδίδονται στις αντικειμενικές διεργασίες και εξελίξεις της αγοράς εργασίας. Στην ταξική πάλη επιφυλάσσεται ο ρόλος της εξωγενούς μεταβλητής με περιθωριακή μόνο επίδραση στη διαμόρφωση του νόμου κίνησης των μισθών¹⁹.

Εντελώς διαφορετικό είναι το μεθοδολογικό υπόβαθρο της αγγλοσαξονικής εκδοχής του θεωρητικού υποδείγματος της «αφαιμάξης κερδών/παραγωγικότητας». Οι βρετανοί και οι αμερικανοί νεορικαρντιανοί και ριζοσπάστες, από μεθοδολογική άποψη, βρίσκονται στους αντίποδες της σχολής του Kozo Uno. Δίνουν μεγάλη έμφαση στους ταξικούς ανταγωνισμούς και στους κοινωνικούς θεσμούς, τονίζοντας ότι αποτελούν οργανικό και αναπόσπαστο μέρος της πολιτικής οικονομίας και των νόμων που αυτή

διατυπώνει. Από την άποψη αυτή, αν εξαιρεθεί η συγκεκριμένη θεωρία οικονομικής κρίσης τη βασιμότητα της οποίας αμφισβητούμε (Γ. Δουράκης, 1986), οι γενικότερες παραδοχές του θεωρητικού αυτού ρεύματος της πολιτικής οικονομίας εντάσσονται ουσιαστικά στο μεθοδολογικό πλαίσιο που διατυπώσαμε παραπάνω (H. Gintis-S. Bowles, 1981).

Τελικά, ωστόσο, επανέρχεται κατάλληλα προσαρμοσμένο το ίδιο όπως και προηγουμένως κρίσιμο ερώτημα: πώς είναι δυνατόν για τριάντα ολόκληρα χρόνια ο καπιταλισμός να υπερπηδά την τάση εξάντλησης του εργατικού δυναμικού εξασφαλίζοντας σταθερή και ταχύτατη ανάπτυξη. Τί είδους θεμελιώδης και αξεπέραστη αντίφαση είναι αυτή, όταν βρίσκεται καθηλωμένη και δεν λειτουργεί επί τόσο μεγάλα χρονικά διαστήματα και γιατί να μην γίνεται κατά τον ίδιο τρόπο λόγος και για «νόμο» των αντισταθμιστικών προς αυτή δυνάμεων;

Τελικά, οι τρεις παραπάνω θεωρίες οικονομικής κρίσης είναι δυνατόν να αναχθούν σε δυο γενικότερες κατηγορίες. Αν υποθεθεί ότι η διαδικασία συσσώρευσης αποτελεί μια ενότητα παραγωγής και κυκλοφορίας εμπορευμάτων, οι προσδιοριστικοί παράγοντες της οικονομικής κρίσης –οι διαφορετικές κατά θεωρία εγγενείς αντιφάσεις– είναι δυνατόν να εντοπισθούν είτε στο χώρο παραγωγής της υπεραξίας είτε στο χώρο πραγματοποίησης της υπεραξίας.

Κάτω από το πρίσμα αυτό, οι θεωρίες της ΑΟΣΚ/ΠΤΠΚ και οι θεωρίες αφάιμαξης των κερδών αντιλαμβάνονται την οικονομική κρίση ως πρόβλημα ανεπαρκούς παραγωγής υπεραξίας. Η αξιοποίηση χωλαίνει από την πλευρά του *ex ante* δυνητικού ποσοστού κέρδους, έστω και αν δεν υπάρχει πρόβλημα πραγματοποίησης του κοινωνικού προϊόντος σε τιμές (ανα) παραγωγής. Η υπερσυσσώρευση κεφαλαίου νοείται ως προς την περιορισμένη μάζα δυνητικής υπεραξίας, που μπορεί να παραχθεί στη βάση του επικρατούντος τη στιγμή εκείνη ποσοστού υπεραξίας. Αυτή η μάζα δυνητικής υπεραξίας, που μετουσιώνεται ανεμπόδιστα σε αντίστοιχη μάζα πραγματικών κερδών, δεν αρκεί για να ανταμείψει το υπερεπενδεδυμένο κεφάλαιο με ένα αποδεκτό ποσοστό κέρδους.

Αντίθετα, η υποκαταναλωτική θεωρία αντιλαμβάνεται την οικονομική κρίση ως πρόβλημα ανεπαρκούς πραγματοποίησης υπεραξίας. Εν τοιαύτη περιπτώσει, η παραγόμενη υπεραξία και το δυνητικό ποσοστό κέρδους είναι επαρκή και ικανοποιητικά, δεν είναι όμως δυνατόν να μετασχηματισθούν ανεμπόδιστα σε πραγματικά κέρδη, διότι η ανεπαρκής ζήτηση επιβάλλει την πώ-

ληση του πλεονάζοντος κοινωνικού προϊόντος σε τιμές που υπολείπονται των τιμών (ανά) παραγωγής. Με άλλα λόγια, η προβληματικότητα της αξιοποίησης συνίσταται στο γεγονός ότι η μάζα των πραγματικών κερδών είναι μικρότερη της παραχθείσης υπεραξίας και δεν αρκεί για να ανταμείψει το υπερ-συσσωρευμένο, όπως αποδεικνύεται, κεφάλαιο με ικανοποιητικό πραγματικό ποσοστό κέρδους²⁰.

Η κριτική που απευθύναμε στις παραπάνω θεωρίες οικονομικής κρίσης αφορά αποκλειστικά και μόνο στο μεθοδολογικό τους υπόβαθρο. Αυτό σημαίνει ότι δεν είναι λανθασμένες αυτές καθεαυτές. Λανθασμένα είναι η τάση τους να αναχθούν σε γενικές θεωρίες οικονομικής κρίσης καθολικής ισχύος, ικανές να ερμηνεύσουν όλες τις κρίσεις που γνώρισε ή θα γνωρίσει το καπιταλιστικό σύστημα. Σύμφωνα με την προηγηθείσα ανάλυσή μας, μπορούμε βάσιμα να υποθέσουμε ότι κάθε ευδιάκριτη ιστορική περίοδος καπιταλιστικής συσσώρευσης χαρακτηρίζεται από διαφορετική και ιδιαίτερη αντίφαση. Δεν υπάρχει μια και μοναδική εγγενής αντίφαση ικανή να δημιουργεί συνθήκες οικονομικής κρίσης παντού και πάντοτε. Υποστηρίζουμε λοιπόν ότι η κάθε θεωρία είναι ενδεχομένως σε θέση να ερμηνεύσει επαρκώς το φαινόμενο της οικονομικής κρίσης σε συγκεκριμένες μόνο ιστορικές περιόδους του καπιταλισμού (E.O. Wright, 1977).

Επί παραδειγματι, εάν θελήσουμε να ερμηνεύσουμε τις δύο μεγάλες κρίσεις που γνώρισε ο καπιταλισμός στον εικοστό αιώνα δεν αρκεί μια μόνο από τις αναλυθείσες θεωρίες. Οι περισσότεροι οικονομολόγοι υποστηρίζουν ότι η πρώτη μεγάλη κρίση (1929) προήλθε από την ενεργοποίηση των αντιφάσεων στον χώρο πραγματοποίησης της υπεραξίας («κρίση ζήτησης»), οπότε για την ερμηνεία της απαιτείται η προσφυγή στην υποκαταναλωτική θεωρία των κρίσεων. Αντίθετα, η σημερινή παρατεταμένη διαρθρωτική ύφεση οφείλεται σε έξαρση των αντιφάσεων στον χώρο παραγωγής της υπεραξίας («κρίση προσφοράς»), με αποτέλεσμα να πλεονεκτεί εν προκειμένω η θεωρία της ανερχόμενης οργανικής σύνθεσης ή η θεωρία της αφαιμάξης των κερδών από τους μισθούς.

Οι παρατηρήσεις αυτές, εν συνδυασμό με τις μεθοδολογικές επισημάνσεις στις οποίες προβαίνουμε στο παρόν άρθρο υποδηλώνουν την προτίμησή μας σε μια προσέγγιση της αναπτυξιακής διαδικασίας και των οικονομικών κρίσεων στο αναλυτικό πλαίσιο της γαλλικής σχολής της «ρύθμισης» ή των «καθεστώτων συσσώρευσης»²¹. Το βασικό πλεονέκτημα της σχολής αυτής είναι ότι αντιμετωπίζει τη διαδικασία της καπιταλιστικής ανάπτυξης ως

αδιάσπαστη ενότητα παραγωγής και κυκλοφορίας των εμπορευμάτων χωρίζοντάς την σε επιμέρους ιστορικές περιόδους βάσει κριτηρίων που δεν αφορούν μόνο στην εξέλιξη της ζήτησης και της μορφής ανταγωνισμού. Πέραν αυτών, το αναλυτικό πλαίσιο της «ρύθμισης» επαναφέρει στο επίκεντρο της πολιτικής οικονομίας την βασική ανταγωνιστική σχέση των καπιταλιστικών κοινωνιών, τη σχέση κεφαλαίου/εργασίας ή «μισθωτή σχέση», την ιστορική εξέλιξη της οποίας διερευνά παράλληλα με τις τεχνολογικές και οργανωτικές αναδιαρθρώσεις που κατά καιρούς σαρώνουν τις υφιστάμενες παραγωγικές δομές στο σκέλος της προσφοράς. Κατά την εκτίμησή μας, πρόκειται για μια προσέγγιση της μακροχρόνιας οικονομικής δυναμικής με όρους γενικής μακροοικονομικής (αν) ισορροπίας προσφοράς και ζήτησης και με κυρίαρχο στοιχείο τον καθοριστικό ρόλο των κοινωνικών θεσμών στη διαμόρφωση των οικονομικών νόμων που κατευθύνουν την εξέλιξη του οικονομικού συστήματος (Γ. Δουράκης, 1990, 7-15).

Σημειώσεις

1. Η αποκάλυψη των νόμων αυτών ήταν ο βασικός και ρητά διατυπωμένος θεωρητικός στόχος του Marx.

2. Εκτός από την υπογράμμιση του περιορισμένου ιστορικού βεληνεκούς των οικονομικών νόμων, ένα δεύτερο ενδιαφέρον στοιχείο που διαφοροποιεί τη μαρξιστική πολιτική οικονομία από την υπόλοιπη οικονομική θεωρία είναι η προσέγγιση της οικονομικής διαδικασίας ως αδιάρρηκτης ενότητας παραγωγής, διανομής και κατανάλωσης του κοινωνικού προϊόντος (βλ. K. Marx, 1973, «Η γενική σχέση της παραγωγής προς τη διανομή, την ανταλλαγή, την κατανάλωση», σ. 88-100), γεγονός που της προσδίδει εξαιρετική ευρύτητα αναλυτικού πεδίου, εν αντιθέσει με τα άλλα μεγάλα θεωρητικά συστήματα της πολιτικής οικονομίας, τα οποία χαρακτηρίζονται από έκδηλα μονόπλευρες προσεγγίσεις. Πράγματι, ενώ εύλογα θα μπορούσε κανείς να χαρακτηρίσει τον Schumpeter ως ασυμβίβαστο «οικονομολόγο της προσφοράς» και τον Keynes ως ανυποχώρητο «οικονομολόγο της ζήτησης», δεν συμβαίνει το ίδιο και με τον Marx, ο οποίος υιοθετεί μια πολύ πιο σύνθετη προσέγγιση. Έτσι, μπορεί κανείς να τον χαρακτηρίσει ταυτοχρόνως και ως οικονομολόγο της προσφοράς και ως οικονομολόγο της ζήτησης, παρότι εν τέλει επιφυλάσσει καθοριστικό ρόλο στην παραγωγική διαδικασία. Η ολοκληρωμένη και σφαιρική αυτή μονομέρεια και τη δυσκαμψία του σχετικού αναλυτικού πλαισίου, καθιστώντας το περισσότερο σύνθετο και ευέλικτο, ικανό να αποδώσει όλες τις ιστορικές μεταμορφώσεις των οικονομικών κρίσεων που έχει αντιμετωπίσει έως σήμερα ο καπιταλισμός.

3. Είναι προφανές ότι με τον όρο «μεθοδολογικός διϋσμός» δεν παραπέμπουμε στη συνηθισμένη διάκριση μεταξύ μεθοδολογίας των κοινωνι-

κών επιστημών και μεθοδολογίας των φυσικών επιστημών, που αποτελεί την εναλλακτική προοπτική έναντι του «μεθοδολογικού μονισμού» (αρχή της ενότητας των επιστημών και της επιστημονικής μεθόδου, βλ. M. Blaug, 1980, 46-47 and passim). Ο δικός μας όρος αναφέρεται σε μίαν άλλη διάσταση της μεθοδολογίας: στον αυστηρό διαχωρισμό και την αντιπαραβολή του πεδίου της οικονομικής θεωρίας (λογικός χρόνος) προς το πεδίο της οικονομικής ιστορίας (πραγματικός χρόνος).

4. «... η μέθοδος της ανόδου από το αφηρημένο προς το συγκεκριμένο είναι, απλώς, ο τρόπος με τον οποίο η σκέψη οικειοποιείται το συγκεκριμένο, το αναπαράγει ως συγκεκριμένο στη σκέψη» (K. Marx, 1973, 101). Αυτός ο τρόπος είναι και «η επιστημονικά σωστή μέθοδος. Το συγκεκριμένο είναι συγκεκριμένο, επειδή είναι η συγκέντρωση πολλών προσδιορισμών, άρα ενότητα της ποικιλίας. Ως εκ τούτου, στη διαδικασία της σκέψης εμφανίζεται ως διαδικασία σύνθεσης, ως αποτέλεσμα και όχι ως σημείο εκκίνησης, αν και αποτελεί σημείο εκκίνησης για παρατήρηση και κατανόηση» (όπ.παρ.). Βλ., επίσης, R. Rosdolsky, 1977, 26.

5. «Στην υλιστική μέθοδο κατανόησης της πραγματικότητας, το πέρασμα από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο είναι η διαλεκτική της συγκεκριμένης ολότητας, στα πλαίσια της οποίας η πραγματικότητα αναπαράγεται διανοητικά σε όλα τα επίπεδα και σε όλες τις διαστάσεις» (K. Kosik, 1970, 25).

6. Στη σύγχρονη μαρξιστική βιβλιογραφία, θίγονται κατά καιρούς θέματα όπως αυτό της ακριβούς ιστορικής υπόστασης, της απλής εμπορευματικής κυκλοφορίας (βλ. S. de Brunhoff, 1979), της ιστορικότητας του μετασχηματισμού των αξιών σε τιμές παραγωγής (βλ. R. Meek, «The «Historical» Transformation Problem», στο R. Meek, 1977, 134-145, όπου αντικρούεται η άποψη των M. Morishima-G. Catephores, 1975, 309-328) ή της ιστορικής υπόστασης της έννοιας της αφηρημένης εργασίας (βλ. D. Gleicher, 1983). Τα θέματα αυτά, όπως και άλλα παρεμφερή, εντάσσονται στο γενικότερο πλαίσιο διερεύνησης του ακριβούς τρόπου συνάρθρωσης του λογικού και του ιστορικού στοιχείου στη μεθοδολογία της πολιτικής οικονομίας.

7. Πράγματι, οι κλασικοί μαρξιστές ήταν πεπεισμένοι ότι ο Marx διετύπωσε οριστικά και αμετάκλητα τους νόμους κίνησης του «καπιταλισμού-γενικά» («γενικός νόμος της καπιταλιστικής συσσώρευσης» ή «νόμος του σχετικού υπερπληθυσμού» και «νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους»). Υποτίθεται ότι οι νόμοι αυτοί απεδείκνυαν την εγγενώς ασταθή φύση του καπιταλιστικού οικονομικού συστήματος, που ήταν έτοιμο καταδικασμένο σε αδιέξοδο και τελική κατάρρευση μέσα από τη συνεχή επιδείνωση των αλληπάλληλων οικονομικών κρίσεων. Βέβαια, επρόκειτο για «νόμους-τάσεις», των οποίων η δράση εμποδιζόταν περιοδικά από «αντισταθμιστικές δυνάμεις», με πρώτη και καλύτερη την κοινωνική παραγωγικότητα. Παρόλ' αυτά, όμως, δεν έχαναν το νομοτελειακό χαρακτήρα τους, επειδή η υπέρβαση της κάθε οικονομικής κρίσης ήταν προσωρινή και ολοένα και πιο δύσκολη, δεδομένου ότι οι «έμφυτες αντιφάσεις» αναπτύσσονταν με μεγαλύτερη κάθε φορά ένταση και σε ανώτερο και πολυπλοκότερο πάντα επίπεδο, μέχρι την αναπόφευκτη τελική κατάρρευση. Αυτή η «καταστροφολογική» εμμονή είχε ως υπόβαθρο το θεωρητικό σχήμα του

ιστορικού υλισμού με τη γνωστή διαλεκτική παραγωγικών δυνάμεων/παραγωγικών σχέσεων: το κεφάλαιο, στο κυνήγι του υπερκέρδους, εισάγει αδιάκοπα νέες παραγωγικές τεχνικές και βελτιώνει την παραγωγικότητα, προωθώντας με τον τρόπο αυτό τις παραγωγικές δυνάμεις. Σε κάποια στιγμή, η συσσώρευση ποσοτικών μεταβολών στον χώρο των παραγωγικών δυνάμεων, για να μπορέσει να συνεχιστεί, απαιτεί ποιοτική μεταβολή των καπιταλιστικών σχέσεων ιδιοκτησίας προς σοσιαλιστική κατεύθυνση, ώστε να αποκατασταθεί η διαταραχθείσα αντιστοιχία των κοινωνικοποιημένων παραγωγικών δυνάμεων, με την έλευση επίσης κοινωνικοποιημένων σχέσεων παραγωγής και ανταλλαγής. Φυσικά, οι προβλέψεις αυτές διαψεύστηκαν, δεδομένου ότι ο καπιταλισμός ως σύστημα κοινωνικών σχέσεων επέδειξε εξαιρετική προσαρμοστικότητα και ευελιξία. Μέσα από τις συνεχείς ιστορικές μεταμορφώσεις του εξακολουθεί να επιβιώνει και να προωθεί τις παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνίας, χωρίς να παρουσιάζονται αξεπέραστα προβλήματα συμβατότητας μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων.

8. Βλ., μεταξύ άλλων, P. Mattick, 1959, R. Rosdolsky, 1977, M. Cogoy, 1973, D. Yaffe, 1973, A. Shaikh, 1978, J. Weeks, 1982, B. Fine, 1982, 110-127, I. Hunt, 1983.

9. Πάντως, ορισμένοι γνωστοί οικονομολόγοι (Dobb, Sweezy, Uno) προβαίνουν σε μια ερμηνεία του νόμου που ξεκινά από το επιχείρημα της μείωσης του ποσοστού υπεραξίας (λόγω αύξησης των μισθών εις βάρος των κερδών) στα πλαίσια της διανεμητικής ταξικής πάλης και συνεχίζει με το παράγωγο επιχείρημα της αυξανόμενης οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου (λόγω εισαγωγής παραγωγικών τεχνικών εξοικονόμησης εργασίας προς αποφυγή των υπερδιογκωμένων μισθών), που από κοινού οδηγούν σε πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους.

10. Οι απόψεις δίστανται μόνον σχετικά με την εμβέλεια του νόμου της αξίας ως μηχανισμού κατανομής της κοινωνικής εργασίας και των άλλων οικονομικών πόρων, μέσω της διαδικασίας διαμόρφωσης των τιμών. Οι οπαδοί της θεωρίας του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού πιστεύουν ότι η οικονομική δύναμη των μονοπωλίων και οι συστηματικές κρατικές παρεμβάσεις επηρεάζουν τη διαμόρφωση τιμών και ποσοτήτων στην αγορά, υποκαθιστώντας έτσι σε μεγάλο βαθμό το νόμο της αξίας. Αντίθετα, οι «θεμελιακοί» μαρξιστές υποστηρίζουν ότι η επικράτηση των μονοπωλίων δεν σημαίνει κατάργηση, αλλά μεταμόρφωση του ανταγωνισμού. Κατ' αυτούς, στην πραγματικότητα συνεχίζει να ισχύει η διακλαδική κινητικότητα των κεφαλαίων και η τάση εξίσωσης των ποσοστών κέρδους μέσω της διαμόρφωσης των τιμών παραγωγής, δηλαδή ο νόμος της αξίας ως μηχανισμός σχηματισμού των αγοραίων τιμών και διακλαδικής κατανομής των οικονομικών πόρων.

11. Μια αρκετά ενδιαφέρουσα θεωρία «υπερρυσώρευσης-απαξίωσης» του κεφαλαίου έχει διατυπωθεί στα πλαίσια της γαλλικής σχολής του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού (βλ. P. Boccara, 1973, 41-46). Η θεωρία αυτή συνδυάζεται με μια εκδοχή «μακρών τεχνολογικών κύκλων» για την απόδοση της μακροχρόνιας οικονομικής δυναμικής, που κυριαρχείται από το νόμο της ΑΟΣΚ/ΠΤΠΚ (βλ. L. Fontvieille, 1979, P. Boccara, 1983).

12. Την υπόθεση αυτή υιοθετεί και το «θεώρημα του Okishio», που συνιστά την πιο γνωστή και κατά πολλούς την πιο εμπειριστατωμένη κριτική που έχει απευθυνθεί στο νόμο της ΑΟΣΚ/ΠΤΠΚ (βλ. N. Okishio, 1961, 85-99). Συνοπτικά, το θεώρημα του Okishio ξεκινώντας από τις υποθέσεις του τέλειου ανταγωνισμού, της μεγιστοποίησης των κερδών και του σταθερού πραγματικού μισθού, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο τεχνολογικός εκσυγχρονισμός, ασχέτως από το αν ανεβάζει ή όχι την ΑΟΣΚ, έχει ως κίνητρο την ελάττωση του κόστους παραγωγής και κατά συνέπεια δεν μειώνει, αλλ' αντιθέτως αυξάνει το ποσοστό κέρδους. Η κριτική αυτής της μορφής πρωτοδιατυπώθηκε από τον Tugan-Baranowski. Σ' αυτόν αποδίδεται, παράλληλα με την προσπάθεια ανασκευής της υποκαταναλωτικής θεωρίας των οικονομικών κρίσεων του Sismondi (βλ. M. Tugan-Baranowski, 1913, 197-222) και η μικροοικονομικής έμπνευσης άρνηση του ΠΤΠΚ, με τον ισχυρισμό ότι το ποσοστό κέρδους δεν έχει την τάση να πέφτει, αλλά να ανέρχεται. Με το πόρισμα αυτό φαίνεται να συμφωνούν και όλοι οι υπέρμαχοι της θεωρίας «αφαίμαξης κερδών/παραγωγικότητας», αλλά και οι λεγόμενοι «νεοκλασικοί μαρξιστές», που προσανατολίζουν τις ερευνητικές τους προσπάθειες προς την κατεύθυνση της μικροοικονομικής θεμελίωσης της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας (βλ. J. Roemer, 1979, P. Van Parijs, 1980, P. Van Parijs, 1983).

13. Άλλωστε, ανάλογες εμπειρικές έρευνες που διενήργησε ο A. Reati για την ιταλική οικονομία της περιόδου 1951-71 και τη γερμανική οικονομία της περιόδου 1960-1981, κατέληξαν στη διαπίστωση ότι η οργανική σύνθεση δεν παρουσίασε ανοδικές τάσεις στο αντίστοιχο χρονικό διάστημα.

14. Βλ. P. Sweezy, 1942, J. Steindl, 1943, P. Baran-P. Sweezy, 1966, P. Sweezy, 1974, P. Sweezy, 1979, J. Foster-H. Szejfer (eds.), 1984, A. Szyman-ski, 1984, H. Magdoff-P. Sweezy, 1987.

15. Η ερμηνευτική αυτή ανεπάρκεια οφείλεται κατά κύριο λόγο στη λανθασμένη περιοδολόγηση του καπιταλισμού, βάσει κριτηρίων που αφορούν αποκλειστικά και μόνο στη διαδικασία κυκλοφορίας των εμπορευμάτων (δομή αγοράς), χωρίς καμιά αναφορά στις εξελίξεις της τεχνολογίας και γενικότερα της οργάνωσης της εργασιακής διαδικασίας, που συνδέονται πιο άμεσα με την κοινωνική παραγωγικότητα. Σε τελική ανάλυση, η βασική αυτή αδυναμία πηγάζει από την ακλόνητη πεποίθηση των υποκαταναλωτιστών ότι ο καπιταλισμός είναι ένα σύστημα που κατά κάποιο μυστήριο τρόπο εξασφάλισε οριστικά και αμετάκλητα τις τεχνολογικές προϋποθέσεις μιας συνεχούς και απρόσκοπτης οικονομικής ανάπτυξης, σε σημείο μάλιστα που να δημιουργεί συνθήκες τεχνολογικής υπεροπλίας και (δυναμικής τουλάχιστον) υπερ-παραγωγικότητας.

16. Βλ., εν προκειμένω, K. Uno, 1980, M. Itoh, 1980, M. Itoh, 1981, A. Glyn-B. Sutcliffe, 1972, R. Boddy-J. Crotty, 1975, S. Himmelweit, 1974, G. Hodgson, 1974, B. Rowthorn, 1980, T. Weisskopf, 1979, D. Gordon, 1981, S. Bowles-D. Gordon-T. Weisskopf, 1984, T. Weisskopf-S. Bowles-D. Gordon, 1985, καθώς και P. Sweezy, 1942, M. Dobb, 1940.

17. Για τη στήριξη της θεωρητικής αυτής εκδοχής περί οικονομικών κρίσεων, γίνεται συνήθως προσφυγή σε κάποιο από τα ακόλουθα σημεία του έργου του Marx:

α) Στο κεφάλαιο 23 του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, όπου εξετάζονται οι θετικές επιπτώσεις της διαδικασίας συσσώρευσης (ανεξάρτητη μεταβλητή) στη δυναμική των μισθών (εξαρτημένη μεταβλητή) μέσω του μηχανισμού απορρόφησης του εφεδρικού στρατού των ανέργων.

β) Στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*, όπου στο πλαίσιο της εξέτασης του νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους διατυπώνεται η άποψη ότι η απόλυτη υπερσυσσώρευση κεφαλαίου οδηγεί σε μια πτώση του ποσοστού κέρδους λόγω αύξησης της αξιακής σύνθεσης του κεφαλαίου, η οποία όμως δεν προκύπτει από κάποια μεταβολή στην τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου, αλλά αποκλειστικά και μόνο στην αύξηση των μισθών και τη συνακόλουθη μείωση του ποσοστού υπεραξίας (τόμος III, σ. 318). Πολλοί γνωστοί οικονομολόγοι, συνδυάζοντας τα σημεία (α) και (β), προβαίνουν σε μια «profit squeeze» ερμηνεία του ΠΤΠΚ (βλ. P. Sweezy, 1975, 127-128, K. Uno, 1980, 87-90, M. Dobb, 1940). Αν εξαιρέσουμε τις επιμέρους διαφορές, κοινό χαρακτηριστικό όλων αυτών των προσεγγίσεων είναι η αντιμετώπιση της ανερχόμενης τεχνικής και οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου ως παράγωγο φαινόμενο, που προκύπτει από την αντίδραση των καπιταλιστών (υιοθέτηση νέων, τεχνολογικά αρτιότερων, μεθόδων παραγωγής εντάσεων κεφαλαίου) σε προηγηθείσες δυσμενείς γι' αυτούς εξελίξεις στο πεδίο της διανεμητικής ταξικής πάλης (αύξηση μισθών-μείωση ποσοστού υπεραξίας).

γ) Στην άποψη που διατυπώνει ο Marx προσπαθώντας να αντικρούσει την υποκαταναλωτική θεωρία των κρίσεων, σε κάποιο σημείο του δευτέρου τόμου του *Κεφαλαίου* (σ. 411): «... κάθε φορά οι κρίσεις προετοιμάζονται ίσα-ίσα από μια περίοδο, όπου ανεβαίνει γενικά ο μισθός εργασίας και η εργατική τάξη παίρνει πράγματι μεγαλύτερη μερίδα από το μέρος εκείνο του χρονιάτικου προϊόντος που προορίζεται για την κατανάλωση».

δ) Σ' ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα ρικαρντιανής έμπνευσης, όπου ο Marx προβαίνει σε μια μετωπική αντιπαράθεση και απευθείας συσχέτιση μισθών/κερδών (K. Marx, 1985, 75-76). Διατυπώνει, μάλιστα, με σαφήνεια την άποψη ότι η διανομή του εισοδήματος είναι συνάρτηση του συσχετισμού δυνάμεων μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας και όχι κάποιου αφηρημένου και αντικειμενικού νόμου της κεφαλαιακής συσσώρευσης, που μέσα από τις διακυμάνσεις του εφεδρικού στρατού των ανέργων υποτίθεται ότι οδηγεί στη συγκρότηση μιας εύκαμπτης αγοράς εργασίας, όπου προσφορά και ζήτηση κινούνται ελεύθερα διαμορφώνοντας τους μισθούς. Πρόκειται για σκηνικό εντελώς διαφορετικό από εκείνο του *Κεφαλαίου*. Εν τωιαύτη περιπτώσει, η συνδικαλιστική οργάνωση και παρέμβαση των εργαζομένων, τουλάχιστον κατά την μεταπολεμική περίοδο, αποτελεί σημαντικό παράγοντα, που συμβάλλει ουσιαστικά στον τρόπο διαμόρφωσης των μισθών.

18. Το φαινόμενο αυτό είναι ιδιαίτερα έκδηλο και στην περίπτωση του συγγενούς από την άποψη αυτή (αλλά, κατά τα άλλα, αντιχεγκελιανού) δομικού μαρξισμού αλτοσεριανού τύπου.

19. Προσωπικά, συμμερίζομαι την άποψη ότι το επιχείρημα της αφάιμαξης των κερδών από τους μισθούς είναι αδύνατο να βρει δικαίωση στα πλαίσια του *Κεφαλαίου*, επειδή στο έργο αυτό ο Marx αποφαινεται με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο ότι δεν υπάρχει δυνατότητα συστηματικής πτωτικής τάσης του ποσοστού υπεραξίας, δεδομένου ότι κάτι τέτοιο αντιβαί-

νει στη φύση και τη λογική του καπιταλισμού. Παρόλο που τα προτεινόμενα συνήθως αποσπάσματα είναι δυνατόν να εκληφθούν ως συνηγορούντα υπέρ μιας θεωρίας οικονομικής κρίσης αφαίμαξης των κερδών από τους μισθούς, η οργανική ενσωμάτωσή τους σε μια ενιαία και ολοκληρωμένη θεώρηση του *Κεφαλαίου* αποκλείει στην πραγματικότητα ένα τέτοιο ενδεχόμενο. Στο *Κεφάλαιο*, ο Marx αποφαίνεται με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο ότι στην πορεία της καπιταλιστικής ανάπτυξης η υπεραξία αυξάνεται εις βάρος της αξίας της εργασιακής δύναμης, έστω και αν οι πραγματικοί μισθοί και το βιοτικό επίπεδο των εργαζομένων βελτιώνονται. Από τη στιγμή, μάλιστα, που επικρίνει έντονα ακόμη και τις απόψεις περί αύξησης των πραγματικών μισθών σύμφωνα με το ρυθμό ανόδου της παραγωγικότητας (εξέλιξη που συνεπάγεται σταθερότητα του ποσοστού υπεραξίας) σημαίνει ότι δεν διανοείται καν την περίπτωση της διανομής των αυξήσεων παραγωγικότητας κατά τρόπο που να μειώνει το ποσοστό υπεραξίας, υπέρ δηλαδή της εργασίας και εις βάρος του κεφαλαίου (βλ. K. Marx, *Το Κεφάλαιο*, τόμος I, 582, 625-626, 639, 641-643 και τόμος III, 303).

20. Ωστόσο, η λογική διάκριση μεταξύ κρίσεων παραγωγής και κρίσεων πραγματοποίησης υπεραξίας δεν είναι απολύτως ακριβής. Στην πραγματικότητα, μια κρίση παραγωγής υπεραξίας μετεξελίσσεται εντέλει και σε κρίση πραγματοποίησης υπεραξίας. Η υπόθεση αυτή δεν είναι δύσκολο να βρει τη λογική της στήριξη: μόλις οι επιχειρηματίες διαπιστώσουν πτώση του ποσοστού κέρδους, έστω και αν η πτώση αυτή οφείλεται σε προβλήματα που σχετίζονται με την παραγωγή υπεραξίας, αντιδρούν, περιορίζοντας την παραγωγή και την απασχόληση και μειώνοντας τις επενδύσεις ή φθάνοντας ενδεχομένως και μέχρι την αποεπένδυση. Παρουσιάζεται, τότε, μια απότομη πτώση των πωλήσεων κεφαλαιουχικού εξοπλισμού και καταναλωτικών αγαθών, βασικών συστατικών στοιχείων της κοινωνικής ζήτησης, ή, εναλλακτικά, σε περίπτωση που προβλεφθεί αυτή η πτώση, διογκώνεται η αργούσα παραγωγική δυναμικότητα αμφοτέρων των παραγωγικών τομέων I και II της οικονομίας. Απούλητα εμπορεύματα ή αργούσα παραγωγική δυναμικότητα αποτελούν ενδείξεις υπερπαραγωγής, ο εστί μεθερμηνευόμενο υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου σε σχέση με την ανεπαρκή πραγματική ζήτηση. Επομένως, στην πράξη δεν υπάρχει αμιγής κρίση παραγωγής υπεραξίας (B. Rowthorn, 1980, σ. 220). Στην κυριολεξία, λοιπόν, πρέπει να γίνεται διάκριση μεταξύ κρίσεων παραγωγής/πραγματοποίησης υπεραξίας, αφενός και αμιγών κρίσεων πραγματοποίησης υπεραξίας, αφετέρου (Γ. Δουράκης, 1987).

21. Η προσέγγιση σε όρους «ρύθμισης» πρωτοδιατυπώθηκε στο κλασικό βιβλίο του M. Aglietta, 1976. Για την πλουσιότετη βιβλιογραφία, καθώς και για την ιστορία, μια πρώτη εκτίμηση και απολογισμό και τις διαγραφόμενες προοπτικές του θεωρητικού αυτού ρεύματος παραπέμπουμε στο συνοπτικό ενημερωτικό βιβλίο του R. Boyer, 1988.

Βιβλιογραφία

- M. Aglietta, *Regulation et crises du capitalisme: l' experience des Etats-Unis*, Paris, Calmann-Levy, 1976, μτφρ., *A Theory of Capitalist Regulation: The U.S. Experience*, London, New Left Books, 1979.
- R. Albritton, «The Dialectic of Capital: A Japanese Contribution», *Capital and Class*, No 22, 1984.
- P. Baran, P. Sweezy, *Monopoly Capital*, New York, Monthly Review Press, 1966, μτφρ., *Μονοπωλιακός Καπιταλισμός*, Αθήνα, Gutenberg.
- P. Bell, «Marxist Theory, Class Struggle and the Crisis of Capitalism», στο Schwartz, J. (ed.), *The Subtle Anatomy of Capitalism*, Santa Monica, Goodyear, 1977.
- M. Blaug, *The Methodology of Economics or How Economists Explain*, Cambridge, Cambridge University Press, 1980.
- P. Boccara, *Etudes sur le capitalisme monopoliste d' etat, sa crise et son issue*, Paris, Editions Sociales, 1973.
- P. Boccara, «Cycles longs, mutations technologiques et crises», *Issues*, No 16, 1983.
- R. Boddy, J. Crotty, «Class Conflict and Macro-Policy: The Political Business Cycle», *Review of Radical Political Economics*, vol. 7, No 1, 1975.
- R. Boyer, *La theorie de la regulation: une analyse critique*, Paris, La Decouverte, 1986, μτφρ., *Η Θεωρία της Ρύθμισης: Κριτική Ανάλυση*, Αθήνα, Εξάντας, 1988.
- S. Bowles, D. Gordon, T. Weisskopf, *Beyond the Wasteland: A Democratic Alternative to Economic Decline*, New York, Anchor Press/Doubleday, 1984.
- H. Braverman, *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*, New York, Monthly Review Press, 1974.
- S. de Brunhoff, *Les rapports d' argent*, Grenoble, P.U.G./Maspero, 1979.
- J. Chung, «La theorie de la baisse tendancielle du taux de profit: analyse theorique et application empirique au developpement du capitalisme americain 1929-1978», Université Catholique de Louvain, *Economie et Societe*, Nouvelle Serie, No 148, 1981.
- M. Cogoy, «The Fall in the Rate of Profit and the Theory of Accumulation», *Bulletin of the CSE*, 1973.
- B. Coriat, *L' atelier et le chronometre*, Paris, C. Bourgeois, 1979, μτφρ. *Ο εργάτης και το χρονόμετρο*, Αθήνα, Κομμούνα, 1985.
- M. Dobb, *Political Economy and Capitalism*, London, Routledge and Kegan Paul, 1940.
- Γ. Δουράκης, «Κρίση Συσσώρευσης: Κριτική Ανασύνθεση του Μαρξιστικού Υποδείγματος Αφαίμαξης των Κερδών από τους Μισθούς», δακτυλογραφημένο κείμενο, Θεσσαλονίκη, *Οικονομικό Τμήμα ΑΠΘ*, 1986.
- Γ. Δουράκης, «Αποσαφήνιση του Εννοιολογικού Πλαισίου και Λογική Σύθεση των Μαρξιστικών Θεωριών Οικονομικής Κρίσης», δακτυλογραφημένο κείμενο, Θεσσαλονίκη, *Οικονομικό Τμήμα ΑΠΘ*, 1987.
- Γ. Δουράκης, «Μεθοδολογικές και Θεωρητικές Καινοτομίες της Σχολής της Ρύθμισης», πρόλογος στο βιβλίο του Α. Lipietz, *Αυταπάτες και*

Θαύματα: Προβλήματα του Περιφερειακού Φορντισμού, Αθήνα, Εξάντας, 1990.

- Γ. Δουράκης, «Χωρική, Χρηματοοικονομική και Βιοτεχνολογική Αναδιάρθρωση του Συστήματος Συσσώρευσης σε Περίοδο Οικονομικής Κρίσης: Ο Στρατηγικός-Ρυθμιστικός Ρόλος του Διεθνοποιημένου Τομέα Τροφίμων», Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, *Οικονομικό Τμήμα ΑΠΘ*, 1992.
- B. Fine, *Theories of the Capitalist Economy*, London, Edward Arnold, 1982.
- L. Fontvieille, «Cycles longs et regulation», *Issues*, No 4, 1979.
- J. Foster, H. Szlajfer (eds.), *The Faltering Economy: The Problem of Accumulation under Monopoly Capitalism*, New York, Monthly Review Press, 1984.
- H. Gintis, S. Bowles, «Structure and Practice in the Labor Theory of Value», *Review of Radical Political Economics*, vol. 12, No 4, 1981.
- D. Gleicher, «A Historical Approach to the Question of Abstract Labour», *Capital and Class*, No 21, 1983.
- A. Glyn, B. Sutcliffe, *British Capitalism, Workers and the Profit Squeeze*, London, Penguin, 1972, ή *Capitalism in Crisis*, New York, Pantheon, 1972.
- R. Goodwin, «The M-K-S System: The Functioning and Evolution of Capitalism», στο H. Wagener, J. Drukker (eds.), *The Economic Law of Motion of Modern Society: A Marx-Keynes-Schumpeter Centennial*, Cambridge, Cambridge University Press, 1986.
- D. Gordon, «Capital-Labour Conflict and the Productivity Slowdown», *The American Economic Review*, vol. 71, No 2, 1981.
- S. Himmelweit, «The Continuing Saga of the Falling Rate of Profit: A Reply to Mario Cogoy», *Bulletin of the CSE*, φθινόπωρο 1974.
- G. Hodgson, «The Theory of the Falling Rate of Profit», *New Left Review*, 84, 1974.
- I. Hunt, «An Obituary or a New Life for the Tendency of the Rate of Profit to Fall?», *Review of Radical Political Economics*, vol. XV, No 1, 1983.
- M. Itoh, *Value and Crisis*, New York, Monthly Review Press, 1980.
- M. Itoh, «On Marx's Theory of Accumulation: A Reply to Weeks», *Science and Society*, 1981.
- M. Itoh, «The Great World Crisis and Japanese Capitalism», *Capital and Class*, No 21, 1984.
- K. Kosik, *La dialectique du concret*, Paris, Maspero, 1970.
- H. Lefebvre, *Logique formelle, logique dialectique*, Paris, Anthropos, 1969.
- A. Lipietz, «Conflicts de repartition et changements techniques dans la theorie marxiste», *Economie Appliquée*, Δεκέμβριος 1980.
- A. Lipietz, «Derriere la crise: la tendance a la baisse du taux de profit - L'apport de quelques travaux francais recents», *Revue Economique*, vol. XXXIII, No 2, 1982 και μια τροποποιημένη εκδοχή του ίδιου άρθρου στα αγγλικά «Behind the Crisis: The Exhaustion of a Regime of Accumulation. A "Regulation School" Perspective on Some French Empirical Works», *Review of Radical Political Economics*, vol. 18, Nos 1-2, 1986.
- H. Magdoff, P. Sweezy, «Why Stagnation?», *Monthly Review*, Ιούλιος 1982.
- H. Magdoff, P. Sweezy, *Stagnation and the Financial Explosion*, New York, Monthly Review Press, 1987.

- E. Mandel, *Late Capitalism*, London, New Left Books, 1975, μτφρ., *Ο Ύστερος Καπιταλισμός*, Αθήνα, Gutenberg, 1976.
- K. Marx, *Το Κεφάλαιο*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- K. Marx, *Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy*, Harmondsworth, Penguin Books/New Left Books, 1973.
- K. Marx, *Μισθός, Τιμή και Κέρδος*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1985.
- P. Mattick, «Value Theory and Capital Accumulation», *Science and Society*, vol. 23, No 1, 1959.
- R. Meek, «The «Historical» Transformation Problem», στο R. Meek, *Smith, Marx and after*, London, Chapman and Hall, 1977.
- M. Morishima, G. Catephores, «Is there an «Historical Transformation Problem?»», *The Economic Journal*, vol. 85, 1975.
- N. Okishio, «Technical Change and the Rate of Profit», *Kobe University Economic Review*, No 7, 1961.
- X. Πιτελής, «Το πρόβλημα της Αποτυχίας του Καπιταλισμού και οι Θεωρίες των Κρίσεων», *Αξιολογικά*, No 3, 1992.
- A. Reati, «The Rate of Profit and the Organic Composition of Capital in the post-1945 Long Wave: The Case of British Industry from 1959 to 1981», *Review*, vol. IX, No 4, 1986.
- J. Roemer, «Continuing Controversy on the Falling Rate of Profit: Fixed Capital and other Issues», *Cambridge Journal of Economics*, No 3, 1979.
- R. Rosdolsky, *The Making of Marx's «Capital»*, London, Pluto Press, 1977.
- B. Rowthorn, *Capitalism, Conflict and Inflation: Essays in Political Economy*, London, Lawrence and Wishart, 1980.
- A. Shaikh, «Political Economy and Capitalism: Notes on Dobb's Theory of Crisis», *Cambridge Journal of Economics*, vol. II, No 2, 1978.
- Γ. Σταμάτης, *Προβλήματα Μαρξιστικής Οικονομικής Θεωρίας*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1986.
- J. Steindl, *Maturity and Stagnation in American Capitalism*, N. York, Monthly Review Press, 1943.
- P. Sweezy, *Theory of Capitalist Development*, Oxford University Press, 1942, μτφρ., *Η Θεωρία της Καπιταλιστικής Ανάπτυξης*, Αθήνα, Gutenberg, 1975.
- P. Sweezy, «Some Problems in the Theory of Capital Accumulation», *Monthly Review*, Μάιος 1974.
- P. Sweezy, «Marxian Value Theory and Crises», *Monthly Review*, vol. 31, No 3, 1979.
- A. Szymanski, «Productivity Growth and Capitalist Stagnation», *Science and Society*, Φθινόπωρο 1984.
- M. Tugan, *Baranowsky, Les crises industrielles en Angleterre*, Paris, M. Giard and E. Briere, 1913.
- K. Uno, *Principles of Political Economy: Theory of a Purely Capitalist Society*, Sussex, Harvester/Humanities Press, 1980.
- P. Van Parijs, «The Falling-Rate-of-Profit Theory of Crisis: A Rational Reconstruction by Way of Obituary», *Review of Radical Political Economics*, vol. XII, No 1, 1980.
- P. Van Parijs, « Why Marxist Economics Needs Micro-foundations: Postscript to

- an Obituary», *Review of Radical Political Economics*, vol. XV, No 2, 1983.
- J. Weeks, « Equilibrium, Uneven Development and the Tendency of the Rate of Profit to Fall», *Capital and Class*, No 16, 1982.
- T. Weisskopf, «Marxian Crisis Theory and the Rate of Profit in the Postwar U.S. Economy», *Cambridge Journal of Economics*, vol. 3, No 4, 1979.
- T. Weisskopf, S. Bowles, D. Gordon, «Two View of Capitalist Stagnation: Underconsumption and Challenges to Capitalist Control», *Science and Society*, vol. XLIX, No 3, 1985.
- E.O. Wright, «Alternative Perspectives in Marxist Theory of Accumulation and Crisis», στο J. Schwartz (ed.), όπ.παρ., 1977.
- D. Yaffe, «The Marxian Theory of Crisis, Capital and the State», *Economy and Society*, No 2, 1973.

